

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1969

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΜΕΛΟΥΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.—*Ἡ οὐσία τῆς Θρησκείας, ὑπὸ Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου* *.

Ὁ Kant ἔδειξε εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου ὅτι ὅλαι αἱ ἀποδείξεις περὶ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀσθενέστεραι τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκουν ν' ἀποδείξουν. Ἐξ ἄλλου ὁ ἀποδεδειγμένος Θεὸς δὲν θὰ ἦτο Θεός. Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ ὑπάρχει πέραν ἀπὸ τὸ εἶναι τῶν πραγμάτων. Τὸ θρησκευτικὸν συνειδέναι ἀντιλαμβάνεται τὸν Θεὸν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ διὰ τοῦτο τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἄρρητον καὶ ὡς ἅγιον. Τὸ ἅγιον εἶναι μία κατηγορία, δηλαδὴ τρόπος τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τὴν πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπαντᾶται εἰς πᾶσαν θρησκείαν ὑψηλὴν. Ἡ κατηγορία αὕτη εἶναι ἀξιολογικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ καὶ ἀποτελεῖ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν τῆς θρησκείας ὡς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἅγιον διακρίνει τὸ θρησκευτικὸν συνειδέναι ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη τοῦ συνειδέναί, ἀπὸ τὸ λογικόν, τὸ ἠθικόν, τὸ καλλιτεχνικὸν συνειδέναι, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἅγιον ὡς ἀξία εἶναι ἀπρόσιτον εἰς πᾶσαν ἐννοιολογικὴν σύλληψιν καὶ διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται συνάμα ὡς ἄρρητον. Τὸ ἅγιον ὅμως ὡς ἀξία καὶ μεταφυσικὴ θρησκευτικὴ κατηγορία διαφέρει ριζικῶς ἀπὸ τὸ ἠθικῶς τέλειον, μὲ τὸ ὁποῖον συνήθως ταυτίζεται. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Kant ὀνομάζει τὴν θέλησιν, τὴν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀ γ ί α ν, ὅταν αὕτη χωρὶς καμμίαν ταλάντευσιν ὑποτάσσεται εἰς τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἐπίσης γίνεται συχνὰ λόγος περὶ τῆς ἀγιότητος ἢ ἱερότητος τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ νόμου καὶ δι' αὐτῶν νοεῖται τὸ ἀμετάθετον καὶ τὸ ἀναγκαῖον τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ νόμου. Ἡ πραγματικὴ ὅμως σημασία τοῦ ἀ γ ι ο ς δὲν εἶναι ἠθικὴ, οὔτε περιέχει λογικὰ στοιχεῖα καὶ διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται καὶ ὡς ἄρρητον. Ἰδιαιτέρως μάλιστα τονίζεται τοῦτο ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴν Θρησκείαν. Ἡ κυριαρχία τοῦ θρησκευτικοῦ συναι-

σθήματος ἀπὸ τὸ στοιχεῖον τῆς ἀγιότητος τοῦ ἀντικειμένου, πρὸς τὸ ὅποῖον ἀναφέρεται τὸ συναίσθημα, ἀποτελεῖ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν, ἢ ὁποῖα χωρίζει τὴν θρησκευτικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην. Δὲν ὑπάρχει βεβαίως καμία ἀμφιβολία ὅτι μὲ τὸ ἅγιον συγχωνεύονται καὶ ἄλλα συναισθήματα, ὅπως εἶναι ἡ εὐγνωμοσύνη, ἡ ἐμπιστοσύνη, ἡ ἀγάπη, ἡ ταπεινόφρων ὑποταγὴ κ.λ.π. Ἀλλά, ὅλα αὐτά, ἂν καὶ συνοδοιποροῦν μὲ τὸ ἰδιαίτερον ἐκεῖνο γνώρισμα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, δὲν ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν του οὔτε ἡμποροῦν νὰ τὸ ἀντικαταστήσουν. Ὅταν δηλαδὴ δὲν ὑπάρχη τὸ γνώρισμα τοῦ ἁγίου εἰς τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, τότε μεταπίπτομεν κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς θρησκείας εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἠθικῆς. Τὸ ἅγιον, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει, ἐξουσιάζει ἀπολύτως τὴν ψυχὴν τοῦ πιστοῦ καὶ ἔχει συνάμα μυστηριακὸν χαρακτῆρα.

Ὁ Schleiermacher, εἰς τοὺς περιφήμους λόγους του περὶ θρησκείας, οἱ ὅποιοι ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς περιφρονητὰς τῆς θρησκείας μεταξὺ τῶν μορφωμένων ἀνθρώπων, ὀρίζει τὴν θρησκείαν ἢ μᾶλλον τὸ θρησκευτικὸν συνειδέναί ἢ, ὅπως ἄλλως εἶπαμεν πρῖν, τὴν θρησκευτικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως. Ὅμως ὁ ὀρισμὸς αὐτός, ὁ ὁποῖος ἴσχυσεν ὀλόκληρον τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα καὶ ἰσχύει διὰ πολλοὺς προτεστάντας θεολόγους καὶ σήμερον, εἶναι ἀ τ ε λ ή ς.

Δύο βασικὰ παρατηρήσεις εἶναι δυνατὸν ν' ἀντιτάξῃ κανεὶς εἰς τὸν ὀρισμὸν τοῦ Schleiermacher. Πρῶτον ὅτι τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ, ὅπως νοεῖται εἰς ἄλλας σφαίρας τῆς ζωῆς, ὅπου ἐπίσης τοῦτο ὑπάρχει. Ὁ Schleiermacher διακρίνει βεβαίως τὸ συναίσθημα τῆς θρησκευτικῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὰ ἄλλα συναισθήματα ἐξαρτήσεως, ἀλλὰ ὄχι ὡς πρὸς τὸ ποιόν, παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὸ ποσόν, τὴν ἔντασιν, τὸν βαθμόν. Ὅμως τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἐξαρτήσεως εἶναι ριζικῶς καὶ κατὰ ποιὸν διάφορον ἀπὸ τὰ ἄλλα συναισθήματα ἐξαρτήσεως. Δύο εἶναι τὰ στοιχεῖα πὺν χαρακτηρίζουν τὸ περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐξαρτήσεως: πρῶτον ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλάσμα—καὶ ἀπέναντι τοῦ πλάστου εἶναι κάτι τὸ ἀσήμαντον—καὶ δεύτερον εἶναι τὸ στοιχεῖον τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ δευτέρα βασικὴ παρατήρησις τὴν ὁποίαν δύναται ν' ἀντιτάξῃ κανεὶς εἰς τὸν ὀρισμὸν τοῦ Schleiermacher εἶναι ὅτι κατ' οὐσίαν ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς περιορίζει τὸν χώρον τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, διότι κατ' οὐσίαν ὀμιλεῖ μόνον διὰ τὸ αὐτοσυναίσθημα, ὅτι ἀπὸ κάπου ἐξαρτῶμαι καὶ συμπερασματικῶς μόνον δέχομαι κατὰ τὸν Schleiermacher μίαν αἰτίαν ἔξω ἀπὸ ἐμὲ τὸν ἴδιον, δηλαδὴ τὸν Θεόν. Τοῦτο ὅμως εἶναι ὀλωσδιόλου ἀντίθετον πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ὅτι δηλαδὴ εἶμαι πλάσμα. Τὸ συναίσθημα ὅτι εἶμαι

πλάσμα, ἀναλύεται εἰς δύο στοιχεῖα, καὶ τὸ ἓνα εἶναι ὑποκειμενικὸν καὶ τὸ ἄλλο ἀντικειμενικόν. Τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον εἶναι ἡ συνείδησις τῆς μηδαμινότητός μου, τὸ ἀντικειμενικὸν εἶναι ἡ πεποίθησις περὶ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ. Καὶ τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἄ γ ι ο ν, δηλαδὴ ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ. Μόνον ὅπου ὑπάρχει ἡ συνείδησις τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχει καὶ ὅ,τι ὀνομάζομεν ἅγιον. Τί εἶναι τὸ φοβερὸν τοῦτο ἀντικειμενικὸν μέγεθος τοῦ θρησκευτικοῦ βίωματος, τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ περιγραφῆ ἴσως μόνον ἀπὸ τὸ συναίσθημα ἢ μᾶλλον τὸ σύνολον τῶν συναισθημάτων, τὰ ὁποῖα γεννῶνται ἐξ αἰτίας του εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ σύνολον τῶν βιωμάτων αὐτῶν χαρακτηρίζεται ὡς θρησκευτικὸν συναίσθημα. Τοῦτο ἐλευθερούμενον ἀπὸ τὰ λοιπὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα πάντοτε τὸ συνοδεύουν, δηλαδὴ τὸ συναίσθημα τῆς ἐμπιστοσύνης, τῆς ἀγάπης κ.τ.λ., κυριεῦει ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκφράζεται ἐκρηκτικῶς εἰς ὅ,τι ὀνομάζομεν λατρείαν καὶ ἐπὶ πλέον εἰς θρησκευτικὰ μνημεῖα λόγου καὶ τέχνης, ὅπως εἶναι τὰ δράματα τοῦ Αἰσχύλου καὶ ὁ Παρθενών, αἱ ἔξομολογήσεις τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἡ Ἁγία Σοφία, κάποτε μάλιστα — καὶ σπανίως — τὸ συναίσθημα τοῦτο προσλαμβάνει τὴν μορφὴν τῆς μέθης, τῆς βακχικῆς ἐκστάσεως καὶ τῆς αὐτοκαταστροφῆς.

Τὰ χαρακτηριστικὰ ἀκριβῶς αὐτὰ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ὠδήγησαν τὸν θρησκευτολόγον τῆς ἐποχῆς μας Rudolf Otto νὰ ὀνομάσῃ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα *mysterium tremendum*. Εἰς προσεχῆ ἀνακοίνωσιν θὰ ἐξηγηθῆ ὁ ὀρισμὸς οὗτος.

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Κ. Τσάτσος** προέβη μετὰ τὴν ὥς ἄνω ἀνακοίνωσιν εἰς τὰς ἐξῆς ἐπ' αὐτῆς παρατηρήσεις :

Εἶναι δυσχερὴς ἡ διατύπωσις σκέψεων περὶ τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, διότι τοῦτο κεῖται πέραν τοῦ λόγου καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ὡς ἐκ τούτου ἐν τῇ οὐσίᾳ του νὰ ἀποδοθῆ διὰ λόγων. Εἶναι «ἄρρητον» κατὰ τὸν καθιερωμένον ὅρον τοῦ Πλωτίνου. Δυνατὴ εἶναι ἡ χάραξις ὀρισμένων ὁρίων περὶ τὸ θέμα. Τοῦτο νομίζω ὅτι ἐπιτυχῶς ἐπεχείρησεν ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος ἐπαναγαγὼν τὴν θρησκείαν ἢ ἀκριβέστερον τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εἰς τὴν ὀρθὴν του θέσιν. Μετὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ μέχρι τοῦ Λάϊμπνιτς, ὅτε ἐξετάθη κατὰ ποικίλους τρόπους ἡ περιοχὴ τοῦ λόγου εἰς τὸν χῶρον τῆς θρησκείας — χαρακτηριστικαί εἶναι αἱ διὰ λογικῶν νοημάτων ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ιδιοτήτων τοῦ Θεοῦ —, περίοδον ἣτις κορυφάνεται εἰς τὸν Κάντ, ἡ φιλοσοφία τῆς Θρησκείας εὔρε καὶ πάλιν τὸν ὀρθὸν τόνον. Ὑπεστηρίχθη τότε, ὅτι ὄχι μόνον εἰς τὸν χῶρον τοῦ θεω-

ρητικού λόγου δὲν εὐρίσκεται ἡ θρησκεία, ἀλλὰ οὔτε εἰς τὸν χῶρον τοῦ πρακτικοῦ λόγου — τοῦθ' ὅπερ ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Κάντ. Ἄλλο πρακτικὸς λόγος, ἠθικὴ, καὶ ἄλλο θρησκεία. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἔχει περιεχόμενον διάφορον· εἶναι συναίσθημα. Τοῦτο κυρίως ὑπεστηρίχθη ἀπὸ τὸν Schleiermacher, τὸν ὁποῖον διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἐξαίρει ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος. Ἐνῶ ὅμως τὸν ἐξαίρει, συγχρόνως ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Schleiermacher τὸ αἶσθημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ Σύμπαντος, τὸ προσδιορίζει ὡς αἶσθημα ἐξαρτήσεως. Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ ἓνα «στένεμα», μίαν συρρίκνωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁδηγοί μας πρέπει νὰ εἶναι οἱ μεγάλοι μυστικοί, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠνοῦντο μὲ τὸ ἀπόλυτον, κινούμενοι ἀπὸ ἓν αἶσθημα κυρίως ἐξαρτήσεως, ἀλλὰ ἀπὸ ἓν πλέγμα πολὺ εὐρύτερον αἰσθημάτων. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ὅλων τῶν μυστικῶν καὶ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας — καὶ λ. χ. τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου καὶ τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρω νεωτέρους, ὅπως ὁ Γρηγ. Παλαμᾶς ἢ ὁ Μάιστερ Ἐκκαρτ ἢ ὁ Ἀγγελος Σιλέσιος. Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ κ. Θεοδωρακοπούλου ἐπαναφέρει πρᾶγματι τὸ κρίσιμον τοῦτο διὰ κάθε συνείδησιν πρόβλημα εἰς τὸν ὀρθὸν δρόμον.

★

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἀνακοινώσεως τοῦ κ. Θεοδωρακοπούλου ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Γρηγ. Κασσιμάτης** προέβη εἰς τὰ ἐξῆς σχόλια :

Ἡ τόσον ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωσις τοῦ συναδέλφου κ. **Θεοδωρακοπούλου** μου ἤγειρε μερικὰ ἐρωτηματικά. Τὰ ἐρωτηματικά αὐτὰ ἐπολλαπλασίασαν μᾶλλον παρὰ ἱκανοποίησαν αἱ ἐπακολουθήσασαι παρεμβάσεις τοῦ συναδέλφου κ. Τσάτσου καὶ τοῦ Προέδρου κ. Ἀλιβιζάτου.

Διηρωτόμην, πρᾶγματι, ἀκούων τὸν κ. Θεοδωρακόπουλον, ἂν πρᾶγματι λαμβάνει οὗτος, ὡς φαίνεται, ἢ ὄχι, ἀπόλυτον θέσιν ἔναντι τῆς ἔριδος περὶ τῆς φύσεως τῆς θρησκείας ὡς φαινομένου, τοῦ προβλήματος δηλαδὴ ἂν αὕτη εἶναι ἀτομικὸν ἢ κοινωνικὸν φαινόμενον. Ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος ἐξήτασε τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἄτομον. Ὁρθῶς δὲ εἶπεν ὁ κ. Τσάτσος, μὲ ἄλλην διατύπωσιν, ὅτι ἐπανέφερον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τὸν «μυστικὸν» ἄνθρωπον, ὅστις εἶναι καὶ ὁ μόνος ἀληθῶς θρησκευόμενος, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς θρησκείας ὡς ἀτομικοῦ φαινομένου. Ἡ ἀνακοίνωσις, συνεπῶς, ἀνεφέρετο εἰς τὴν πίστιν, διότι τὴν πίστιν προφανῶς ἠγνόει, ἀκολουθῶν τὴν Γερμανικὴν διατύπωσιν, ὅτε ὠμίλει περὶ οὐσίας τῆς θρησκείας, ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος. Καὶ εἶχε μὲν δίκαιον ἀντιμετωπίζων αὐτὴν ὡς ἀτομικὸν φαινόμενον. Ὁ πιστεύων δημιουργεῖ ἰδικόν του,

ιδιαίτερον δεσμόν με τὸν Θεόν, τὸν ὁποῖον βλέπει ὡς ἅγιον καὶ ἀνεξήγητον. Εἰς τοῦτο συνίσταται ὁ σύνδεσμος τοῦ «μυστικοῦ» μετὰ τὸ ὑπερφυσικόν. Ὁρθῶς ὑπέμνησε τὸν χαρακτήρα αὐτὸν ὁ κ. Ἀλιβιζᾶτος.

Ἄλλ' ἢ τοιαύτη ἀνάλυσις τοῦ θρησκευτικοῦ «συνειδέναί» ὀδηγεῖ μοιραίως εἰς ἀποχρωματισμὸν τοῦ στοιχείου τῆς Θεότητος, καὶ εἰς ὑπερτονισμὸν τοῦ ψυχολογικοῦ ὑποβάθρου τοῦ πιστεύοντος. Ὁ Θεὸς ὑπάρχει ὡς ἀσύλληπτος καὶ «ἅγιος» καὶ εἰς τὸν Αἰσχύλον καὶ εἰς τὸν Παρθενῶνα, καθ' ὃ μέρος δημιουργεῖ τὴν ἀντίδρασιν τῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς ἐκμηδενίσεως εἰς τὸν ἰδανικὸν κόσμον τοῦ πιστοῦ. Προτιμῶ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἀπὸ τὴν «ἐξάρτησιν». Ἡ ἐξάρτησις ἐκμηδενίζει τὴν βούλησιν καὶ κλείνει τὴν ὁδὸν τοῦ διαλόγου ποὺ εἶναι τὸ βασικὸν σκίρτημα τῆς πίστεως. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἀποκλείει τὴν ὑπερβολὴν τῆς Βακχικῆς κρίσεως ποὺ ὑπάρχει «δυνάμει» εἰς κάθε ἐκμηδένισιν, ὅχι ὅμως καὶ εἰς τὴν «ἐξάρτησιν», διότι τότε προϋποθέτει τὴν διαδικασίαν τῆς κρίσεως, δηλαδὴ τῆς συγκρούσεως.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι: Αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς θρησκείας; Καὶ μόνον αὐτὴ; Εἶναι δηλαδὴ ἡ θρησκεία μόνον πίστις; Καὶ σταματᾷ εἰς τὸν ἀτομικὸν σύνδεσμον τοῦ πιστοῦ μετὰ τὸν Θεόν;

Ἡ ἀντίθετος ἄποψις θὰ ἦτο νὰ θεωρηθῇ ἡ θρησκεία κοινωνικὸν μόνον φαινόμενον, ὅποτε καὶ ὁ σύνδεσμός της μετὰ τὴν ἠθικὴν, σαφῶς διαφαινόμενος καὶ εἰς τὸν Schleiermacher καὶ πρὸ αὐτοῦ εἰς τὸν Kant καὶ εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς, προτεστάντας ἰδίως, φιλοσόφους τῆς θρησκείας, εἶναι προφανής. Διότι ἡ ἠθικὴ εἶναι διὰ τὴν θρησκείαν ἢ πρὸς τὰ ἔξω προβολή της. Καὶ τὴν σταθεροποιεῖ ὡς κοινωνικὸν φαινόμενον. Χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίη ἀναγκαίως ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι προϋπόθεσις τῆς ἠθικῆς. Δὲν εἶναι διὰ τοῦτο δυνατόν νὰ παραμεληθῇ ὁ χαρακτήρ αὐτὸς τῆς θρησκείας ὡς θεμελιώδους κοινωνικοῦ φαινομένου. Οἱ «μυστικοὶ» εἶναι ὀλίγοι. Ἐπιδροῦν ἅφ' ἧς ἡ πίστις τῶν καταστῆ μεταδοτικὴ. Τὸ συνηθέστερον ὅμως εἶναι ἡ πίστις νὰ μεταδίδεται παραποιημένη. Νὰ παραποιῆται ἐνίοτε καὶ εἰς αὐτῶν τῶν «μυστικῶν» τὸν νοῦν. Κάθε ἀρχὴ καὶ κάθε ἰδέα καὶ κάθε πίστις ἔχει «δυνάμει» τὸ σπέρμα τῆς ὑπερβολῆς κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν της. Μόνον οἱ πολὺ μεγάλοι ἄνθρωποι ἠμποροῦν νὰ χαλιναγωῦν αὐτὴν ἐκ προοιμίου. Καὶ ἡ ὑπερβολὴ εἰς τὴν πίστιν λέγεται φανατισμὸς καὶ μισαλλοδοξία. Καὶ εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ ὑπερβολὴ σαφῶς κοινωνικὸν φαινόμενον.

Ἡ κραταίωσις τῆς θρησκείας ἔχει μίαν διαλεκτικὴν διαδικασίαν. Ἀρχίζει, φυσικά, ὡς ἀτομικὸν φαινόμενον. Ὁ ἄνθρωπος ἀποστέργει τὴν μοναξιάν. Ἀναζητεῖ τὸν διάλογον. Καὶ ὁ διάλογος εἶναι ἐντατικώτερος μετὰ ἄορατον συνομιλητὴν. Δὲν εἶναι μόνον ὁ φόβος τῆς ζωῆς, εἶναι κυρίως ὁ φόβος τῆς μοναξιάς ποὺ ἀναπτύσσει τὸ θρησκευτικὸν ἔνστικτον εἰς τὸν ἄνθρωπον. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Freud

εἶναι χρήσιμοι, ὄχι ὅμως ἐπαρκεῖς. Ταχέως δὲ ἡ ἀτομικὴ αὐτὴ ἀνάγκη κοινωνικοποιεῖται. Δημιουργοῦνται δύο εἴδη διαλόγου. Ὁ διάλογος τοῦ ἀνθρώπου, πρῶτον μὲ τοὺς συνανθρώπους του, δεύτερον μὲ τὸν Θεόν. Καὶ φυσικὰ ἡ δευτέρα μορφή εἶναι ἄλλου ἐπιπέδου. Εἶναι ἠθελημένως ἐξουσιαστική, τοῦθ' ὅπερ εἶναι διαφόρου φάσματος ἀπὸ τὴν ἐξάρτησιν. Χρησιμοποιεῖται κυρίως, ὅταν ὁ διάλογος μὲ τοὺς συνανθρώπους δὲν κατοχυρώνῃ τὴν συνύπαρξιν. Ἡ ἐπίκλησις πρὸς τὴν ἀνωτέραν δύναμιν προσλαμβάνει τότε μορφήν ἠθικῆς ἐπιταγῆς.

Ἀπὸ τὴν οὕτω σταθεροποιηθεῖσαν πρῶτον καὶ ὀργανωθεῖσαν ἔπειτα εἰς θρησκευτικούς ὀργανισμούς κατάστασιν ξεχωρίζουν οἱ ὀλίγοι. Ὁ μοναχικὸς βίος ὑπῆρξε προσπάθεια τῶν ὀλίγων, ἡ ὁποία ἀπέτυχε διότι τὴν παρέλαβον οἱ πολλοί. Ἄλλ' οἱ πολλοὶ δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὴν πίστιν, θέλουν δρᾶσιν. Οἱ μεγάλοι «μυστικοὶ» εἶναι καὶ αἱ μεγάλοι ἐξαιρέσεις. Οὔτε ὅμως αὐτοὶ μένουν ἄσπιλοι. Καὶ ἂν οἱ ἴδιοι δὲν παρασυρθοῦν πρὸς τὴν ἀγοράν, ἔρχεται τὸ πλῆθος πρὸς αὐτούς. Καὶ τοὺς παρασύρει καὶ τοὺς πλαστογραφεῖ. Καὶ καλπάζει πρὸς τὴν ὑπερβολήν. Εἶναι τόσον ἔντονος ἡ κοινωνικὴ πίεσις, ὥστε τὸ σύνολον ἢ ἀπορροφᾷ ἢ ἀφομοιώνει τὰς ἐξαιρέσεις.

Αἱ πρόχειροι αὐταὶ σκέψεις δὲν μειώνουν τὴν σημασίαν τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ κ. Θεοδωρακοπούλου, προσπαθοῦν νὰ ἴδουν καὶ τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος.

Ἐλπίζω ὅτι τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἀνακοινώσεως θὰ ρίψῃ ἔτι περισσότερον φῶς εἰς τὸ μέγα πρόβλημα.

Ἀκολούθως ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **I. N. Θεοδωρακόπουλος** ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω παρατηρήσεων τῶν Ἀκαδημαϊκῶν κ. κ. Κ. Τσάτσου καὶ Γρ. Κασσιμάτης προσέθηκε τὰ ἑξῆς :

Εἰς ὅσα εἶπε ὁ συνάδελφος κ. Τσάτσος δὲν ἔχω νὰ ἀπαντήσω τίποτε, διότι ὁ ἴδιος κατ' οὐσίαν συμφωνεῖ μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνακοινώσεώς μου. Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι ὁ ἴδιος ἐπεσήμαινε τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, ὅπως ἐκφράζεται τοῦτο εἰς τοὺς μυστικούς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἐπιβεβαιώνει τὸν βασικὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τόσον ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴν ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν του πλευρὰν. Ἡ ὑποκειμενικὴ εἶναι τὸ συναίσθημα ὅτι εἶμαι πλάσμα, ἡ ἀντικειμενικὴ εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ.

Εἰς ὅσα παρετήρησε ὁ συνάδελφος κ. Κασσιμάτης ἔχω νὰ προσθέσω ἢ μᾶλλον ν' ἀντιπαρατηρήσω τὰ ἑξῆς : Πρωταρχικῶς, πρωτογενῶς ἡ θρησκεία εἶναι

φαινόμενον κατ' ἔξοχὴν ἀτομικόν, εἶναι φαινόμενον ἢ γεγονὸς ποὺ συντελεῖται εἰς τὸ ἄδυτον τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου εἶναι κανεῖς ἐξ ὀλοκλήρου μόνος. Μόνον ὁ Θεὸς εἰσχωρεῖ εἰς τὸ ἄδυτον τοῦτο τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως διὰ τὴν εἰσχωρήσῃ καὶ ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἄδυτον τοῦτο, πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ τὸν καλέσῃ, νὰ τὸν ἐπικαλεσθῇ, ὡς τὸ ἀπειροδύναμον ἐκεῖνο Ἐσύ, ὡς σημεῖον ἀναφορᾶς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Κοινωνικῶς ἡ θρησκεία φανερόνεται, ἐκφράζεται ὡς λατρεία, ὡς σύστημα τύπων καὶ συμβόλων, τὰ ὅποια συνδέουν τὰ ἄτομα — μόνον ἔφ' ὅσον τὰ ἴδια ὡς κατ' ἰδίαν ἄτομα ἔχουν μέσα των δημιουργήσῃ τόσον τὸν χῶρον ὅσον καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ συναίσθηματος. Ἄλλως τὸ σύστημα τῶν τύπων καὶ τῶν συμβόλων παραμένει νεκρόν. Ἡ θρησκεία γίνεται κοινωνικὸν γεγονὸς ὡς ὀργάνωσις, ὡς ἐκκλησία.

Τὸ δεύτερον τὸ ὁποῖον ἐπιθυμῶ ν' ἀντιπαρατηρήσω εἰς ὅσα εἶπε ὁ κ. Κασιμάτης εἶναι ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ φόβου, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, καὶ μάλιστα οὔτε τοῦ φόβου τῆς ζωῆς, οὔτε τοῦ φόβου τοῦ κόσμου, οὔτε τοῦ φόβου τῆς μοναξιᾶς. Οἱ φόβοι αὐτοὶ βεβαίως ὑπάρχουν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ δὲν ἀναπτύσσουν τὸ θρησκευτικὸν ἔνστικτον, ὅπως λέγει ὁ κ. συναδέλφος. Ἡ ἔννοια τοῦ φόβου εἰς τὴν θρησκείαν ἔχει ἄλλην σημασίαν, ὅπως θὰ ἐξηγήσωμεν εἰς ἄλλην ἀνακοίνωσιν. Πάντως δὲν πρόκειται περὶ «ἐνστίκτου», ἀλλὰ περὶ ὑπερβατικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὁποία, ὅπως καὶ ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ, ὑπάρχουν πέρα ἀπὸ τὰ ἔνστικτα. Τί εἶναι θρησκεία, τοῦτο τὸ εὐρίσκομεν καθαρώτατα εἰς τὴν πηγὴν της — δηλαδὴ εἰς τοὺς μεγάλους θρησκευτικούς ἀνθρώπους — δηλαδὴ εἰς τοὺς ἰδρυτὰς τῆς θρησκείας. Καὶ οἱ μεγάλοι αὐτοὶ δὲν γνωρίζουν κανένα φόβον. Εἰς τὰς κοινωνικὰς του παραφθορὰς τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι δυνατὸν νὰ προσλάβῃ τὴν μορφὴν τοῦ φόβου. Ἀλλὰ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ φόβου εἰς τὴν θρησκείαν θὰ ὁμιλήσωμεν εἰς τὴν προσεχῆ ἀνακοίνωσιν, ὅποτε θὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ *mysterium tremendum*.